

Rezumat

Benkő Levente

EFECTELE CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL ASUPRA COMUNITĂȚILOR REFORMATE ALE EPARHIEI REFORMATE DIN TRANSILVANIA, ÎN LUMINA IZVOARELOR BISERICEȘTI, 1944–1946.

Teza de față analizează impactul războiului asupra parohiilor din sânul Eparhiei Reformate din Transilvania, în perioada 1944–1946, din perspectiva enoriașilor și a clericilor, pe baza izvoarelor păstrate în arhivele bisericești locale, regionale și centrale, surse necunoscute și nevalorificate până acum.

În perioada dictaturii comuniste din țările Europei Centrale și de Est, aflate sub controlul Uniunii Sovietice, tema lucrării de față era un subiect tabu. Acest aspect nu făcea parte din narativa publică, așadar nu era discutat în spațiul public, ci se rezuma doar la povestirile din sânul familiilor sau ale cercurilor restrânse de rude și prieteni.

Studiile și abordările de istorie locală, publicate după 1989, inclusiv cele rămase în manuscris, oferă doar detalii parțiale despre acest subiect și nu tratează în mod exhaustiv evenimentele războiului, cu atât mai puțin cele analizate în prezenta lucrare. Publicațiile la nivel de microcomunitate se concentrează exclusiv pe evenimente locale, dar rareori examinează aspectele specifice ale temei abordate aici. De asemenea, nici lucrările de amploare despre perioada respectivă nu tratează acest subiect și, în niciun caz, nu acoperă în întregime acest segment al istoriei Eparhiei Reformate din Transilvania.

Este cu atât mai regretabil faptul că liderii eparhiei din acea perioadă, precum episcopul János Vásárhelyi și vice-episcopul István Tőkés, care – ocupând funcții de conducere, fiind totodată participanți activi și actori-cheie, deci martori ai acelor evenimente care au afectat într-un fel toate parohiile și comunitățile de enoriași ale eparhiei, și care, prin urmare, ar fi putut lăsa posterității o sumedenie de detalii din perioada aceea – nu ne-au oferit mai multe date, decât cele uzuale, legate de administrarea de zi cu zi a bisericii.

Trăsătura comună a lucrărilor la nivel de microcomunitate este aceea că toate au fost scrise cu intenția de a consemna unele aniversări legate de istoria mai veche sau mai

nouă a locului și, uneori, a parohiei/comunității. În același timp se poate spune că, cu puține excepții, autorii și editorii, în ciuda eforturilor și intențiilor lor bune, nu au acordat importanță cercetării științifice sau prelucrării cu acribie a datelor, preferând să apeleze la surse mai ușor accesibile – memorii personale, relatări ale martorilor oculari și mărturii ale supraviețuitorilor acelor vremuri grele –, iar atunci când au folosit documente bisericești, nu au căutat să indice sursele cu exactitate pentru a facilita investigațiile viitoare.

Cercetarea noastră, materializată în prezenta lucrare, este bazată pe identificarea și valorificarea surselor de arhivă bisericești. Nu-și propune a fi o istorie exhaustivă a instituției bisericii reformată din Transilvania, ci se limitează doar la reconstituirea celor întâmplate, la cunoașterea pierderilor umane și materiale suferite în perioada schimbării frontului (august–octombrie 1944), precum și la consecințele imediate ale acestuia, cu efectele sale evidente și documentabile până în anul 1946, chiar și mai departe.

Lucrarea este structurată în opt capitole, dintre care cinci principale, care examinează, printre altele, măsurile administrative civile și ecleziastice luate după 23 august 1944, precum și efectele acestora, refugiarea masivă a pastorilor și, în multe cazuri, a enoriașilor, revenirea unora la vetrele lor și situația celor care au rămas acasă. Totodată, sunt analizate internările și arestările enoriașilor, civili și militari deopotrivă, ale atrocităților suferite de aceștia, precum și pierderile materiale care, în anumite cazuri, au fost considerabile.

În acest context, examinăm Eparhia Reformată din Transilvania din anii războiului doar pentru protopopiatele incluse în structura eparhiei după arbitrajul de la Viena, de la data de 30 august 1940. Nu ne-am ocupat de diecezele care în urma acestui arbitraj au rămas în Transilvania de Sud, adică în România, deoarece acest subiect a fost deja tratat de către pastorul reformat Alpár Csaba Nagy în lucrarea sa intitulată *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története (1940–1945)* [Istoria Eparhiei Reformate din Transilvania de Sud (1940–1945)], disertația domniei sale fiind publicată în anul 2012, sub același titlu, prin grija Editurii L'Harmattan din Budapesta. Noi am încercat doar să identificăm și să valorificăm acele surse ecleziastice, neprelucrate încă, care documentează însă evenimentele din perioada menționată, focusate cu precădere pe pierderile materiale și umane asociate. Încercăm așadar să examinăm ce s-a întâmplat în diecezele și în parohiile eparhiei, începând cu toamna anului 1944, mai ales în perioada

avansării frontului, și după, și ce s-a consemnat în sursele bisericești ale vremii pentru posteritate. Din acest motiv, am studiat exclusiv sursele ecleziastice reformate, folosind alte surse – tipărite, manuscrise sau arhivistice – doar acolo unde analiza o impunea. Prin urmare, lucrarea noastră reflectă perspectiva bisericii reformate.

În toamna anului 1944, pe măsură ce frontul a avansat prin Transilvania de Nord, aproape o treime dintre preoții Eparhiei Reformate din Transilvania, care atunci număra 424.592 de suflete, au părăsit parohiile lor. O parte din aceștia s-au refugiat benevol, de teama unor posibile atrocități, alții au încercat să-și ducă familia în zone mai ferite de război, trezindu-se în situația de a nu se mai putea întoarce în sânul enoriașilor, iar alții au fost pur și simplu luați de vâltoarea războiului. În asemenea împrejurări, numeroase comunități au rămas fără pastori și au suferit cele mai mari pierderi materiale și umane.

În cursul cercetării am examinat sursele celor trei nivele ierarhice ale administrației bisericești – eparhial (central), protopopial (regional) și parohial (local). Am încercat să găsim rapoartele, rezumatele, însemnările, corespondența, procesele-verbale, adică toate documentele relevante ale Eparhiei Reformate din Transilvania, ale protopopiatelor Beheciu/Bekecsalja, Dej/Dés, Pădureni/Erdővidék, Gurghiu/Görgény, Călata/Kalotaszeg (Kolozs-Kalota), Chezdi/Kézdi, Cluj/Kolozsvár, Mureș (Murăș)/Maros, Șieul-Mare/Nagysajó, Orbai/Orbai, Șepși/Sepsi, Sic/Szék, Sălaj-Solnoc/Szilágyszolnok și Odorheiu/Udvarhely, precum și a celor aproape 500 de parohii ale acestora. O parte dintre aceste surse sunt păstrate în propriile sedii, iar o altă parte se află sub îngrijirea Arhivei Centrale a Eparhiei Reformate din Transilvania, la Cluj-Napoca. În această din urmă arhivă sunt păstrate sursele de la nivelele superioare – spre exemplu fondul arhivistic al episcopului János Vásárhelyi și al Consiliului Director –, precum și documentele locale ale mai multor protopopiate și parohii, aduse aici de-a lungul anilor și deceniilor.

În cursul cercetării noastre, ne-am concentrat mai ales asupra acelor surse care oferă informații cu privire la situația din 1944, 1945 și 1946. Întrucât evenimentele și urmările războiului – pierderile materiale, dar mai ales cele umane – în pofida tabuizării, cauzată de prezența sovietică în România și a reintegrării bisericilor sub autoritate românească, au continuat să preocupe credincioșii timp de mulți ani, ne-am extins cercetarea până în 1946 și, ocazional, chiar și până în anul 1948, în măsura în care arhivele ne-au permis acest lucru.

Astfel, am analizat toată corespondența episcopului János Vásárhelyi, documentele Consiliului Director, a protopopilor celor 14 dieceze mai sus înșirate, a preoților parohi; am analizat deopotrivă procesele verbale și rapoartele întocmite la toate nivelele – locale, regionale și centrale. Totodată am apelat și la memoriile episcopului János Vásárhelyi, păstrate în manuscris la Arhiva Centrală a Eparhiei Reformate din Transilvania, memorii, din păcate sărace în detalii privitoare la perioada și tema cercetată. Paralel cu analiza surselor arhivistice centrale, am identificat și prelucrat, la fața locului, sursele necesare atât în arhivele celor 14 dieceze, cât și în cele locale. Din păcate, din cauza restricțiilor impuse de epidemia de virus COVID-19, în perioada 2020–2022, cercetările la fața locului au fost mult îngreunate. De asemenea, a constituit o piedică majoră și faptul că arhivele diecezelor reformate din Secuime, în speță cele din Pădureni/Erdővidék, Chezdi/Kézdi, Orbai/Orbai, Șepși/Sepsi și Odorheiu/Udvarhely încă nu sunt organizate, identificarea și analiza surselor fiind astfel deosebit de anevoioasă, în ciuda bunăvoinței de netăgăduit a pastorilor, responsabili pentru administrarea acestor arhive protopopiale.

Conținutul, cantitatea și calitatea documentară a surselor disponibile, examinate până în prezent, este foarte diversificată, deosebit de eclectică. În general, sursele analizate sunt departe de a furniza informațiile și detaliile necesare pentru a oferi o imagine completă și nuanțată asupra celor întâmplate. Am identificat arhive (locale) care nu dețin, nu au păstrat deloc, sau dețin surse foarte incomplete, sumare, referitoare la perioada și tema studiată. O parte ale acestor documente nu conțin date referitoare la cea mai dificilă perioadă a războiului: trecerea frontului în toamna anului 1944. Este frecventă lipsa rapoartelor pastorale, privind viața și starea bisericii (locale), pentru anul 1944, totodată putem remarca faptul că procesele verbale ale ședințelor parohiale, ale asociațiilor de femei, ale adunărilor și consiliilor protopopiale și eparhiale, cât și cele ale anchetelor protopopiale și eparhiale, sunt adesea lipsite de detalii referitoare la război. Este lesne de înțeles faptul că în acele vremuri neclare, zbuciumate, în procesele verbale ale ședințelor de orice nivel ierarhic nu se consemna totalitatea celor discutate, majoritatea acestor procese verbale neconținând date, nici măcar trimiteri legate de soarta enoriașilor prinși în vâltoarea războiului sau – spre exemplu – căzuți în prizonierat. Este foarte posibil ca prezența autorităților sovietice și române în teritoriu, în perioada cercetată, să fi indus o oarecare teamă, o reținere sau prudență care a dus la evitarea înregistrării în scris, în procesele verbale, deci a documentării unor chestiuni mai

sensibile, cum ar fi soarta enoriașilor aflați în captivitate, în România sau în Uniunea Sovietică. Multe din astfel de procese verbale se limitează doar la discutarea și înregistrarea chestiunilor și sarcinilor administrative necesare pentru funcționarea, în continuare, a bisericii, cum ar fi utilizarea bunurilor aflate în proprietatea bisericii, posibila modificare a tarifelor, chestiuni misionare și bugetare etc.

Există, totuși, și exemple contrare, când procesele-verbale ale adunărilor consemnează uneori într-un mod concis, alteori într-un mod mult mai detaliat, alteori cu o exigență și punctualitate desăvârșită soarta și situația enoriașilor, fiind înregistrate de exemplu numele celor plecați pe front, a celor decedați și dispăruți, a celor căzuți în prizonierat, a celor maltratați și uciși în perioada trecerii frontului sau după. Ori aceste exemple justifică presupunerea noastră că în cadrul ședințelor, consfătuirilor presbiterilor, a parohiilor, a diecezelor etc. nu se evitau discuțiile despre pierderile umane și cele materiale, cu atât mai mult cu cât – mai ales la nivel local, în comunități mai mici, unde oamenii se cunoșteau – mulți dintre enoriașii neîntorși încă la vetrele lor, erau sau puteau fi rude apropiate, membri de familie ale persoanelor aflate în funcții de răspundere în cadrul bisericii. Dar, din considerente amintite mai sus, astfel de detalii nu se consemnau în procesele verbale. Această presupunere este plauzibilă datorită faptului că am găsit, de asemenea, surse din care reiese cât se poate de clar că preotul, chiar și episcopul János Vásárhelyi erau informați prin mesaje scurte, laconice, scrise pe bucățele de hârtie sau pe foi de caiete, despre soarta unora dintre enoriași. Printre aceste tipuri de documente am găsit mesaje în care sunt trecute numele și adresa uneia sau mai multor persoane aflate într-unele din transporturile de prizonieri, înghesuiți în vagoane de vite, în drum spre lagărele din România și Uniunea Sovietică. Totodată am identificat și alte mesaje, prin care preotul era anunțat despre cine unde se află, dacă se știa: cine, unde și când a căzut pe front. Ca atare, putem afirma că la diferitele ședințe pastorul informa membrii presbiteriului despre mesajele primite.

În multe cazuri, în rapoartele anuale, obligatorii – la rubrica „Evenimente mai importante petrecute, demne de menționat” – pastorii au înregistrat rezumate superficiale, sumare, de doar câteva cuvinte sau fraze, despre ceea ce s-a întâmplat în timpul trecerii frontului prin localitate și despre consecințele acesteia, laconitate care poate fi explicată doar parțial prin faptul că unii au trebuit să se refugieze în acea perioadă confuză. De asemenea, se poate observa, de exemplu, că în rapoartele anuale, care sunt surse de bază,

primare, pastorii în majoritatea cazurilor n-au făcut altceva decât să relateze mai mult sau mai puțin detaliat despre soarta lor personală de atunci, adică despre plecarea/absența lor forțată sau „accidentală”, dar în foarte multe cazuri pur și simplu trec peste pierderile materiale și umane ale credincioșilor.

În comparație cu numărul mare de enoriași, bărbați înrolați în armată, duși pe teatrele de operațiuni, căzuți pe front, dispăruți, luați prizonieri de către inamic (adică prizonieri de război), precum și civili ridicați din casele lor, internați și deportați, găsim destul de rar rapoarte în care pastorul să fi făcut acel efort pentru a „inventaria”, pentru a înșira pe nume răniții, cei căzuți, dispăruți, capturați pe front, într-un cuvânt cei încă absenți din sânul congregației. De regulă, aceste rapoarte se rezumă doar la statistici cifrice, ca de exemplu: câți au plecat în război, câți s-au întors, câți nu s-au întors încă acasă, despre câți se știe sau se presupune că au căzut, au fost luați prizonieri sau sunt dispăruți.

În general, conținutul surselor arată că atât la nivel local, cât și la nivelele superioare ale administrației bisericești, primează problemele și sarcinile legate de funcționarea și misiunea bisericii, precum și soarta pastorilor, a dascălilor, în timp ce destinul și situația credincioșilor este lăsată în plan secund.

Puțini pastori și puține presbiterii, fie în 1945, când au redactat și adoptat raportul pastoral privind viața și activitatea congregației lor pentru anul precedent, fie chiar mai târziu, de exemplu în timpul anchetelor/vizitelor protopopiale din 1946 sau 1948, au făcut efortul de face o evidență, pe nume, a credincioșilor care au pierit în iadul războiului sau au fost luați prizonieri și nu s-au întors acasă până la data anchetei/vizitei.

În consecință, putem remarca faptul că sursele examinate până acum se referă în general doar la pierderile materiale ale parohiilor și la calvarul pastorilor și, într-o oarecare măsură, al personalului în funcții (cum ar fi învățătorii, profesorii), dar conțin informații destul de vagi și incomplete cu privire la calvarul și soarta enoriașilor. Această situație s-a încercat a fi remediată în vara anului 1946, când Consiliul de Administrație a efectuat o anchetă prin intermediul unui chestionar cu 71 de întrebări, solicitând pastorilor din toate parohiile să furnizeze, printre altele – în mod separat, distinct! –, numărul membrilor bisericii care au fost luați prizonieri ca soldați, adică prizonieri de război, precum și ca civili, adică internați și deportați, în această perioadă. Alte întrebări ale chestionarului se refereau de pildă la pagubele suferite în vara și toamna anului 1944:

dacă au fost recvirate clopote, dacă s-au distrus/păstrat registrele și documentele parohiale, clenodiurile, obiectele sfinte, dacă s-au produs pagube și stricăciuni la clădirile parohiale, adică biserica, parohia, școala confesională; când și unde s-a refugiat pastorul, când și de unde s-a întors la locul lui de slujire; dacă în localitatea respectivă au fost conflicte interetnice sau/și interconfesionale etc. Cu alte cuvinte, se încerca astfel în anul 1946, într-un mod reparatoriu, crearea unui amplu inventar, a unei imagini cât mai clare despre starea bisericii, în care apărea parțial și soarta enoriașului, adică a omului de rând. În lucrarea de față am folosit, de asemenea, și unele informații și date din această foarte valoroasă bază de date, doar parțial prelucrată până în prezent.

În pofida tuturor acestor aspecte, considerăm că munca noastră este în întregime o cercetare de bază, prin care putem crea o imagine destul de cuprinzătoare, reală, despre ceea ce s-a petrecut în sânul Eparhiei Reformate din Transilvania, în perioada de după vara anului 1944. Considerăm că sursele reflectă cu fidelitate perioada de tranziție în care se aflau eparhia și toate congregațiile sale. Nu putem decât să sperăm că sursele identificate și valorificate aici vor ajuta, sau poate chiar stimula și mai mult, cercetarea ulterioară a istoriei eparhiei și, în cadrul acesteia, a congregațiilor ei, în legătură cu perioada analizată.

Lucrarea de față, după cum am menționat, conține opt capitole. În Capitolul 1, Introducerea, am tratat motivul alegerii acestui subiect și istoriografiei temei. Astfel, schimbarea de regim din anul 1989, în țările Europei Centrale și de Est, a deschis cale liberă cercetării și analizării acestui subiect, considerat tabu în timpul dictaturilor comuniste. După anul 1989 au început să apară, după cum am menționat mai sus, lucrări de istorie locală, care oferă doar detalii parțiale despre acest subiect, deci nu tratează în mod exhaustiv evenimentele războiului. Publicațiile la nivel de microcomunitate se concentrează exclusiv pe evenimente locale, dar rareori examinează aspectele specifice ale temei abordate aici. De asemenea, nici lucrările de anvergură despre perioada respectivă nu tratează acest subiect și, în niciun caz, nu acoperă în întregime acest segment al istoriei Eparhiei Reformate din Transilvania. În asemenea împrejurări este lesne de înțeles faptul că trebuiau făcuți primii pași pentru identificarea și valorificarea surselor arhivistice, legate de tema cercetată, la o scară mai largă.

În cadrul Capitolului al 2-lea, intitulat Aspecte metodologice, am arătat motivele care au stat la baza cercetării și prelucrării datelor, am tratat subiectul conținuturilor

izvoarelor bisericești, prelucrarea și interpretarea lor. Am prezentat mai multe lucrări, realizate după schimbarea de regim din anul 1989, punctele forte și carențele acestor incursiuni de restituiri, în general axate pe subiecte locale, și care doar uneori ating problematica tratată în lucrarea de față.

În cadrul prelucrării materialelor documentare, am luat în considerare în primul rând sursele directe, relevante pentru perioada studiată. Nu am căutat să fim exhaustivi, ci doar să prezentăm impactul și urmările războiului asupra celor 14 dieceze ale eparhiei, atât la nivel central, cât și cel local. Am acordat prioritate valorificării surselor păstrate în arhive, documente, care de la crearea lor încă nu au fost scoase la lumină, rămânând decenii de-a rândul în anonimat. Considerăm că am făcut primii pași și că această lucrare este doar începutul prelucrării și publicării integrale a surselor arhivistice relevante pentru istoria întregii eparhii a perioadei cercetate.

În cazul surselor scrise original în limba română, am folosit traduceri în limba maghiară ale personalului de atunci al eparhiei, acolo unde au fost disponibile, iar acolo unde nu, le-am tălmăcit noi înșine din română în maghiară.

În Capitolul al 3-lea, intitulat Contextul istoric, am analizat și prezentat împrejurările socio-politice în care s-au petrecut evenimentele legate de subiectul lucrării. În acest capitol am descris structura și componența Eparhiei Reformate din Transilvania. Am analizat situația creată după trecerea României de partea Aliaților, primele știri și relatări din teritoriu, precum și măsurile luate de conducerea eparhiei, respectiv normalizarea de după reinstaurarea administrației românești în Transilvania de Nord, toate din perspectiva izvoarelor bisericești. Astfel, putem remarca faptul că în sânul bisericii reformate din Ardeal, întoarcerea armelor de către România, la 23 august 1944, și evenimentele ce au urmat, au creat o situație nouă în care trebuiau găsite cele mai bune soluții posibile. Odată cu apropierea frontului – în primele zile ale lunii septembrie – și al inevitabilului ordin de evacuare, din partea autorităților militare și civile maghiare, s-a ridicat problema rămânerii alături de enoriași sau părăsirea locului de slujbă; respectiv, cea a măsurilor de luat pentru salvarea sau așezarea în locuri sigure, ferite a bunurilor bisericii.

După cum rezultă din documente, episcopul János Vásárhelyi și conducerea eparhiei nu au emis vreun ordin ca pastorii să rămână în mod obligatoriu alături de congregațiile lor, ci s-au limitat doar la a le recomanda tuturor să rămână alături de

enoriași, lăsând decizia la latitudinea preoților. Pastorii și dascălii care, în mod deliberat sau forțați de împrejurări, și-au părăsit comunitățile, s-au aflat în mod indiscutabil într-o situație extrem de dificilă, mulți dintre ei luând calea refugiului cu hainele de pe ei, lăsând în urmă toate bunurile pe care le avuseseră. Din izvoarele bisericești reiese faptul că, vrând-nevrând – după cum am amintit –, aproape 33% dintre pastori și-au părăsit comunitățile de enoriași, printre cauzele plecării numărându-se atât teama, frica de posibilele abuzuri și atrocități – care în multe locuri s-au adevărat –, precum și încercările de a-și duce familia în zone sau locuri mai lăturalnice, mai ferite de război, nemaiputându-se întoarce la enoriașii lor. În acele zile tensionate, pline de incertitudini, conducerea centrală a eparhiei primea primele știri și rapoarte sumare privind situația dată, iar conducerea eparhială, în lumina acestor informații, încerca să facă față problemelor ivite, inclusiv în cazul pastorilor și dascălilor plecați. Conducerea centrală a bisericii a încercat să le ofere acestora, pe cât posibil, măcar un minim sprijin financiar pentru a putea călători mai departe sau pur și simplu pentru a supraviețui. Toate acestea s-au întâmplat într-un context de accentuare a atmosferei antimaghiare în România, toamna anului 1944 fiind perioada în care au fost comise atrocități, mergând până la crime și chiar execuții în masă.

Această perioadă deosebit de dificilă, cuprinsă între septembrie 1944 și martie 1945, s-a încheiat – cel puțin oficial, la nivel de declarații – atunci când administrația română a revenit în Transilvania de Nord, la data de 13 martie 1945, în cadrul unei ședințe festive la Cluj.

Toamna anului 1944 a fost totodată și perioada în care au avut loc internările și deportările în masă, în Transilvania. Acest subiect este tratat în Capitolul al 4-lea, intitulat Problematika prizonierilor și persecuțiilor în izvoarele reformate din Transilvania, punând accent pe soarta individului, a enoriașilor. Astfel, Inspectoratul General al Jandarmeriei emitea încă din primele zile de după 23 august ordine pentru internarea conducătorilor etnici germani și maghiari, astfel ajungeau sute și mii de intelectuali maghiari din Transilvania de Sud în lagărul de internare de la Târgu Jiu. În a doua jumătate a lunii septembrie, Ministerul de Interne clarifica interpretarea articolului al 2-lea al Convenției de Armistițiu dintre Uniunea Sovietică (Aliații) și România, semnat la Moscova, la data de 12 septembrie 1944, adică articolul prin care partea română se obliga pentru internarea cetățenilor germani și maghiari aflați pe teritoriul României.

Prin ordinul circular nr. 44.759 din 29 septembrie 1944, Inspectoratul General al Jandarmeriei ordona inspectoratelor și legiunilor din teritoriu: „Cu toate că prin anularea dictatului de la Viena toți locuitorii din Ardealul de Nord sunt considerați a fi redevenit, în mod automat și cu efect retroactiv cetățeni români, cei de origine etnică maghiară sau germană, originari din Ardealul de Nord, posesori de pașapoarte maghiare și care se găsesc pe teritoriul supus administrației românești, vor fi internați în lagăre. (...) Românii din Ardealul de Nord, chiar dacă se află în țară cu pașapoarte maghiare, nu vor fi internați”. O altă măsură punitivă, în același sens, era ordinul circular al Marelui Stat Major al Armatei Române, nr. 578.832 din 19 octombrie 1944, prin care se stipula faptul că foștii militari maghiari, care au servit în armata ungară și s-au întors la vetrele lor din Transilvania, sunt considerați prizonieri de război și trebuie internați în lagăre.

La evenimentul festiv mai sus menționat, din ziua de 13 martie 1945, de la Cluj, episcopul János Vásárhelyi a cerut eliberarea pastorilor și învățătorilor deportați, dar nu și a marelui mase de enoriași, căzuți în prizonierat. Episcopul reformat a făcut ceea ce i-a stat în putință pentru a rezolva situația prizonierilor și ostaticilor, însă fără vreun rezultat. Nu a avut sorți de izbândă nici măcar în demersurile sale făcute pentru eliberarea ginerelui său, colonelul Tibor Vladár, trecut prin lagărele de tranzit din România (Brașov, Focșani) în Uniunea Sovietică. Prizonierii și deportații civili au rămas în lagăre, iar mulți încă erau în drum spre Uniunea Sovietică. Încercările episcopului Vásárhelyi și, în același timp, eventuala dorință a autorităților române de a corecta situația, au fost îngreunate de factori care nu depindeau de ei. În primul rând, prezența trupelor sovietice și, odată cu ele, a poliției politice, NKVD, în Bazinul Carpatic, inclusiv în România, precum și prezența autorităților române în teritoriul Transilvaniei, angrenate în aplicarea Convenției de Armistițiu, oferea tuturor celor care doreau să ajute un spațiu de manevră foarte restrâns, chiar cvasi-inexistent.

În asemenea împrejurări, nici conducerea eparhiei și nici episcopul Vásárhelyi nu se aflau în situația de a putea ajuta concret, activitatea lor rezumându-se doar la transmiterea către aparținători sau către autorități a mesajelor primite de la prizonieri sau de la cei luați ca ostatici. Or, această cvasi-imposibilitate de a face ceva concret, mai exact de a face demersuri pentru eliberarea prizonierilor, mai ales a civililor internați și deportați, era valabilă și în cazul primului ministru al României, în ciuda faptului că dr. Petru Groza și

episcopul reformat păstrau amintiri comune plăcute din vremea tinereții, de pe timpul anilor de studenție.

În lumina acestor amănunte trebuie interpretată lipsa problematicii eliberării celor captivi din discursul și corespondența episcopului János Vásárhelyi – cel puțin asta reiese din izvoarele identificate și prelucrate până acum –, precum și faptul că episcopul a abordat în ansamblul ei – deci cu referire inclusiv la enoriașii captivi – această problemă grea doar o singură dată, în scrisoarea sa din 12 octombrie 1945, adresată președintelui Uniunii Populare Maghiare (Magyar Népi Szövetség), Gyárfás Kurkó.

În aceste condiții, ce putea face János Vásárhelyi? Putem afirma cu certitudine faptul că a sprijinit inițiativele de ameliorare a situației prizonierilor în măsura în care a putut, primind și transmițând – după cum am semnalat – scrisori și mesaje din partea grupurilor mici și mai mari de prizonieri – aflați în tranzit – către familiile lor și către instituțiile de unde se putea spera la vreun fel de ajutor. Pe lângă toate acestea, episcopul reformat și-a concentrat eforturile înspre familia sa, folosindu-se atât de funcția pe care o îndeplinea, cât și de relațiile oficiale și neoficiale, de prietenie, cu personalități de conducere maghiare ale vremii, pentru eliberarea ginerelui său, colonelul Tibor Vladár, aflat în captivitate sovietică, după cum la fel am amintit mai înainte.

Problematica captivilor, a celor încă neîntorși la vetrele lor, în opinia noastră, nu a primit suficientă atenție la nici unul dintre nivelele eparhiei. Majoritatea autorilor surselor vremii nu s-au aplecat cu destulă insistență asupra documentării măsurii în care războiul i-a afectat în principal pe credincioșii plecați la război sau prinși, ca civili, în vârtoarea lui. Există însă, din fericire, exemple pozitive clare, care ne arată că se putea, dacă se voia, documentarea cât mai exactă și mai cuprinzătoare a celor petrecute. Astfel de pilde găsim în cadrul parohiei din Chibed/Kibéd (protopopiatul Becheci/Bekecsalja), în dieceza Pădureni/Erdővidék (în cazul parohiilor Bodoș/Bodos, Bățanii Mici/Kisbacon și Bățanii Mari/Nagybacon), în dieceza Călata/Kalotaszeg (în cazul parohiilor Căpușu Mare/Magyarkapus, Căpușu Mic/Magyarkiskapus și Liteni/Magyarléta), precum și în dieceza Mureș/Maros (la parohia Păniceni/Mezőpanit). În aceste parohii pastorii – fără doar și poate cu ajutorul curatorilor, al presbiterilor și al enoriașilor – au întocmit statistici, tabele nominale și situații, pe nume și alte date personale sau/și despre perioada petrecută pe teatrele de operațiuni, în prizonierat, incluzându-i și pe cei căzuți sau dispăruți pe front, lăsând pentru posteritate baze de date deosebit de valoroase.

În ceea ce privește pierderile umane – în terminologia folosită în surse: „schimbările survenite în rândul persoanelor” –, ne-am confruntat cu o lipsă totală de date pentru congregațiile mai populate, de câteva mii de persoane. De exemplu, nu am găsit astfel de date în niciuna din surse – nici în rapoartele pastorale, nici în cele protopopiale, nici în răspunsurile date în cursul anchetei din iulie-august 1946 – despre parohiile din Târgu Mureș, Sfântu Gheorghe, Odorheiu Secuiesc și Zalău. La fel, în Cluj, dintre cele patru mari comunități ale parohiei de atunci a orașului, singura însumare a pierderilor umane și materiale am găsit-o în raportul pastorului Mózes Bíró, preot-paroh al comunității reformată de pe strada Horea de azi, adică biserica Hídelve. În pofida faptului că acest raport este unul fragmentar, totuși, credem noi, este un izvor deosebit de valoros, deoarece pastorul a documentat temeinic, sau cel puțin a încercat să însumeze cât mai complet pierderile – materiale și umane – suferite de comunitatea pe care o pastora. Părintele Mózes Bíró a reușit să inventarieze, în sânul comunității sale, atât pierderile materiale și distrugerile cauzate de bombardamentul aerian american asupra Clujului din ziua de 2 iunie 1944, cât și pierderile umane directe și indirecte ale acestui atac, adică: numele și prenumele celor uciși în bombardament, al celor plecați din sânul comunității; totodată pastorul a fost singurul din Cluj, din rândul comunității reformată, care a întocmit o listă – parțială, fragmentară, credem noi – cu enoriașii adunați și deportați în Uniunea Sovietică, la mijlocul lunii octombrie 1944, de către autoritățile sovietice, ocupante. În afară de această comunitate în niciuna din celelalte trei din Cluj, adică Orașul de Sus/Felsőváros, Orașul de Interior/Belváros și Orașul de Jos/Alsóváros, nu am găsit astfel de date.

O posibilă explicație în acest sens ar putea fi, probabil, că în parohiile mai populate, în situația care după terminarea războiului viața, încet-încet, a revenit la normal, chestiunile legate de administrarea și funcționarea bisericii au primat, iar problema pierderilor umane ale enoriașilor, mai precis problema membrilor bisericii, aflați încă în captivitate, a rămas pe plan secundar și pur și simplu nu a stârnit interesul pastorilor, în perspectiva documentării.

Totuși, asumându-ne riscul de a nu fi tocmai exacti, putem concluziona că în parohiile în cauză – și în altele aflate într-o situație similară, dar care nu sunt menționate aici – pastorii, curatorii și presbiterii trebuie să fi avut la dispoziție destule surse de informare, în vederea unei documentări cât mai exacte, adică: membri de familie, rude,

cunoștințe, prizonieri întorși acasă, scrisori, mesaje de la și prin Crucea Roșie Internațională, comitetele de femei ale bisericii, dar mai ales cele ale Uniunii Populare Maghiare, care s-au implicat în mod direct în ajutorarea prizonierilor din unele lagăre din România (Feldioara, Arini, Brașov, Focșani etc.) sau celor aflați în reântoarcere către vetrele lor, precum și în transmiterea către familii a corespondenței celor aflați încă în captivitate. Mai mult decât atât, chiar și presa maghiară a vremii din Transilvania, mai ales în perioada decembrie 1944–mai 1945, publica în mod regulat mesaje și tabele cu prizonieri din lagărele din România. După încheierea războiului în Europa, la data 9 mai 1945, pastorilor le-ar fi fost posibil să întocmească cel puțin câte o listă, aproximativă chiar, a persoanelor dispărute, inclusiv prin ancheta din iulie-august 1946, lucru care, din păcate, în foarte multe cazuri nu s-a făcut.

În același timp, sursele care reflectă starea diecezelor oferă o imagine a tensiunilor din perioada în discuție, inclusiv atrocitățile antimaghiare, care au escaladat până la crime, cum ar fi cele din Aghireș/Egeres și Petrinzel/Kispetri (protopopiatul Călata/Kalotaszeg) și din Aita Seacă/Szárarajta (protopopiatul Pădureni/Erdővidék). Din aceeași categorie au făcut parte și seria de umilințe antimaghiare din mai multe localități ale protopopiatelor de Cluj/Kolozsvár, Gurghiu/Görgény și Sic/Szék, precum și jefuirea completă a credincioșilor, indiferent dacă în timpul trecerii frontului au rămas la casele lor ori s-au refugiat. Există chiar exemplul unui pastor reformat maghiar din Nearșova/Nyárszó (dieceza Călata/Kalotaszeg), care a fost jefuit tocmai de către proprii săi enoriași.

Desigur, am identificat și surse care dovedesc colaborări interetnice și interconfesionale, omenești, într-o perioadă turbulentă, în care tensiunile interetnice erau la ordinea zilei. Astfel de situații am identificat, spre exemplu, la Sărmaș (jud. Mureș), de unde pastorul reformat Károly Gergely se adresa episcopului János Vásárhelyi cu rugămintea de a face demersuri la autoritățile maghiare superioare pentru eliberarea protopopului greco-catolic dr. Liviu Stupineanu, a preotului Alexandru Micu, precum și a altor preoți greco-catolici, luați ostatici de către trupele maghiare, aflate în retragere. La rândul său, episcopul reformat se adresa colegului său, Révész Imre, episcop al Eparhiei Reformate de dincolo de Tisa, cu aceeași rugămintă, adăugând că ar fi bine ca autoritățile maghiare să renunțe la astfel de măsuri care nu-și au niciun rost, și că eliberarea ostaticilor români ar aduce un beneficiu enorm pentru etnicii maghiari din Transilvania.

În același context și cu aceeași rugămintă se adresa episcopului reformat din Transilvania și cel greco-catolic al Clujului și Gherlii, Iuliu Hossu, care își informa colegul maghiar despre rechizițiile de alimente și alte bunuri – printre care și automobilul personal –, luate abuziv, fără nicio plată, de către militari maghiari (honvezi), în timpul retragerii lor. Iuliu Hossu îl ruga pe János Vásárhelyi să facă demersuri la autoritățile maghiare pentru restituirea bunurilor sale.

Alte cazuri pozitive sunt înregistrate și în alte surse, când – de pildă – în ciuda tuturor zvonurilor propagandistice, comandanți ai trupelor sovietice de ocupație, care au intrat în anumite sate transilvănene, locuite aproape în exclusivitate sau majoritar de etnici maghiari, au dat ordine ca slujbele religioase să fie ținute, cu scopul evident de a păstra ordinea și liniștea în dosul frontului. Astfel de situații au fost, de exemplu, în satul Viștea/Magyarvista, din protopopiatul Călatei/Kalotaszeg, în orașul Dej/Dés, precum și – după cum vom vedea – în Ținutul Secuiesc. Am identificat și surse care stau mărturie unor cazuri în care ofițeri sovietici au stopat abuzuri antimaghiare, comise de către unii locuitori români, de pildă la Șomcuta Mare/Nagysomkút, din dieceza Dej/Dés.

În cadrul Capitolului al 5-lea, cel mai vast, intitulat Situația diecezelor din cadrul Eparhiei Reformate din Transilvania, în perioada 1944-1945, prezentăm, pe baza izvoarelor găsite și prelucrate, pierderile materiale și umane suferite de cele 14 dieceze care alcătuiau eparhia în anul 1944. Aceste dieceze erau: Protopopiatul Reformat Becheciu/Bekecsalji Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Dej/Dési Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Pădureni/Erdővidéki Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Gurghiu/Görgényi Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Călata/Kalotaszegi (Kolozs-Kalotai) Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Chezdi/Kézdi Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Cluj/Kolozsvári Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat de Mureș (Murăș)/Marosi Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Șieul-Mare/Nagysajói Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Orbai/Orbai Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Șepși/Sepsi Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Sic/Széki Református Egyházmegye, Protopopiatul Reformat Sălaj-Solnoc/Szilágy-Szolnoki Református Egyházmegye și Protopopiatul Reformat Odorheiu/Udvarhelyi Református Egyházmegye.

După cum am menționat mai înainte, sursele diecezelor Chezdi/Kézdi, Orbai/Orbai, Șepsi/Sepsi și Odorhei/Udvarhely, pentru perioada studiată, sunt destul de sărace în detalii, dar și fragmentare, iar fondurile acestor arhive protopopiale sunt, deocamdată, în curs de organizare. Pe baza documentelor descoperite și examinate până în prezent, imaginea per ansamblu este doar aproximativă și parțială, iar datele disponibile încă nu sunt suficiente pentru crearea unei imagini complete și nuanțate asupra acestor patru dieceze din Ținutul Secuiesc/Székelyföld, mai ales din perspectiva pierderilor umane, incluzând în aceasta soarta credincioșilor captivi.

Putem afirma la modul general că în toate cele 14 dieceze trecerea frontului a creat o stare de teamă, de incertitudine, a adus după sine stricăciuni și pagube materiale importante, chiar și pierderi de vieți omenești. Au fost localități în raza cărora s-au purtat lupte între armatele române și sovietice, aflate în înaintare, pe de o parte, și cele maghiare și germane, aflate în retragere, pe de altă parte. În continuare vom spici doar câteva aspecte din evenimentele petrecute în cele 14 protopopiate.

În dieceza Beheciu/Bekecsalja, 22 de preoți din cei 43, vrând-nevrând, și-au părăsit locurile de slujire, dar în pofida unei asemenea situații Dumnezeu a ocrotit într-un mod miraculos dieceza de la încercări mai grele. Totuși, au fost distruse multe documente eclesiastice, în multe cazuri bunurile pastorilor refugiați au fost prădate sau furate, au fost și câteva cazuri în care pastorul, rămas în localitate, a fost internat de către jandarmeria română.

În cadrul diecezei Dej/Dés a persistat o atmosferă interetnică deosebit de tensionată, foarte multe familii maghiare fiind maltratate. Au fost parohii devastate de către soldați aflați în trecere, s-au creat pagube importante atât în avuțiile bisericii, cât și în cele ale enoriașilor, de exemplu au fost furate mai multe obiecte sacre, clenodii ale bisericii. În localitatea Luna de Jos/Kendilóna, văduva fostului pastor reformat Imre Nagy a fost împușcată mortal, la fel ca și preotul dr. Arthur Tompa cu soția și cele două cumnate ale sale.

În cadrul diecezei Pădureni/Erdővidék, un singur pastor reformat, din cei 14, a rămas locului. În prima jumătate a lunii august 1944, protopopiatului le-au fost rechiziționate de către armata maghiară două clopote. Însă pierderile cele mai grele le-au suferit enoriașii din comuna Aita Seacă/Szárarajta, unde o formațiune paramilitară, autodenumită Batalionul de Voluntari Ardeleni „Iuliu Maniu” din Brașov, a executat –

după o anchetă sumară – prin împușcare 10 persoane și a decapitat doi bărbați, sub pretextul că cei uciși ar fi ajutat trupele germane, aflate în retragere, în timpul luptei purtate cu soldați români, în raza satului, în primele zile ale lunii septembrie 1944. După cum am mai menționat, în această dieceză excelează statisticile, cu informații foarte valoroase, întocmite de pastorii din parohiile de la Bățanii Mari/Nagybacon, pastorul-protopop Elek Nagy, Bățanii Mici/Kisbacon, Zsigmond Tompa și Bodoș/Bodos, Béla Adorján Fábíán.

În cadrul protopopiatului Gurghiu/Görgény putem evidenția faptul că aproape jumătate din numărul total al enoriașilor – în urma măsurilor impuse de autoritățile maghiare – au luat calea refugiului în toamna anului 1944, dar majoritatea n-au ajuns decât până la Carei. Epuizați, s-au întors, dar în drumul lor au fost jefuiți, maltratați, în fine, ajungând acasă, și-au găsit gospodăriile complet devastate, jefuite. Cea mai mare pierdere, materială a suferit-o parohia din Izvorul Mureșului/Marosfő – care includea și comunitățile reformate din Gălăuțaș/Galócás, Borsec/Borszék, Tulgheș/Gyergyótölgyes și Bilbor/Bélbor – unde biserica reformată a ars din temelii. În multe cazuri au fost distruse arhivele parohiale, obiectele de cult, precum și alte bunuri.

În cadrul diecezei Călata/Kalotaszeg o foarte mare pierdere a suferit-o comunitatea reformată din Aghireș/Egeres, unde o altă formațiune paramilitară a omorât șase enoriași reformați, iar în satul Petrinzel/Kispetri pastorul reformat Géza Szabó, împreună cu un enoriaș, pe nume János Kőpál Úrfi, au fost arestați de către jandarmi, iar trupurile neînsuflețite, sfârtecate, le-au fost găsite într-o pădure lăturalnică abia în luna iulie a anului 1945. Din sursele eclezeziastice reiese cât se poate de clar că atmosfera, chiar ura față de maghiari, în special față de preoțimea reformată din această zonă, era alimentată de faptul că în ziua de 11 septembrie 1940, cu ocazia intrării trupelor maghiare în Huedin, câțiva bărbați maghiari localnici, nesăbuiți, l-au linșat pe protopopul ortodox Aurel Munteanu și pe jandarmul român Gheorghe Nicula. În rest, foarte multe biserici reformate au suferit pagube însemnate, totodată s-a semnalat și un caz, la Jebucu/Zsobok, unde soldați sovietici au siluit femei.

Pe lângă toate acestea s-au iscat și tensiuni între enoriași reformați și pastorii lor – la Bicălatu/Magyarbikal și Nearșova/Nyárszó – unde în cea dintâi comunitate un mic grup de enoriași, în pofida voinței majorității, a împiedicat reîntoarcerea pastorului József Kiss, mergând până la amenințarea cu moartea, iar în al doilea caz pastorul reformat Sámuel

Csog a fost jefuit de proprii enoriași. În această dieceză iese în evidență efortul exemplar al pastorilor de la Căpușu Mare/Magyarnagykapus și Căpușu Mic/Magyarkiskapus, László Adorjáni și cel de la Liteni/Magyarléta, István Mihályfalvi, unde, cu concursul unor presbiteri, au întocmit situații complete despre toți enoriașii prinși în vârtoarea războiului; dar, totodată, putem evidenția și abilitățile pastorului-protopop de la Viștea/Magyarvista, Ferenc Daróczi, care a reușit să ocrotească întregul sat de atrocitățile trupelor sovietice, staționate temporar în localitate.

În cazul diecezei Chezdi/Kézdi, de asemenea ies la iveală pagubele suferite, printre care se evidențiază faptul că militari sovietici au prădat tot ce se putea în localitatea Dalnic/Dálnok. În această dieceză s-a întâmplat un caz similar cu cel din Nearșova/Nyárszó: în localitatea Cernatul de Jos/Alsócernáton, bunurile pastorului refugiat, Dénes Jákó, au fost prădate de o parte dintre proprii enoriași reformați. Totodată o pagubă imensă a constat în pierderea a 90% din șeptelul de animale al enoriașilor.

În cadrul protopopiatului Cluj/Kolozsvár peste 11.000 de enoriași au plecat de la casele lor datorită războiului. Un caz aparte, tragic, l-a constituit cel de la Feiurdeni/Fejérd, unde forțele armate române au putut ocupa satul, în ziua de 12 octombrie 1944, doar după lupte grele, în care au murit și doi civili, locali, loviți de gloanțe și schije. Au urmat vremuri cumplite, în care mai întâi soldați, apoi jandarmi români au terorizat zile și nopți de-a rândul populația maghiară, reformată, obligând-o la dări peste puteri, maltratând oameni, inclusiv pe pastorul István Adorjáni, care după o lună de chinuri s-a refugiat la Cluj, împreună cu familia sa, la mijlocul lunii noiembrie 1944. La fel a procedat și pastorul István Köblös, din Fizeșu Gherlii/Ördöngösfüzes, care după o săptămână de bătăi îndurate, s-a refugiat la Cluj, împreună cu soția sa. După cum am amintit mai înainte, nu am găsit nicio sursă sau informație legată de strângerea a 5000 de civili maghiari clujeni, și alți 700 de turdeni, de către forțele de ocupație sovietice, excepție făcând doar parohia de pe strada Horea, din Cluj.

Sursele privitoare la situația protopopiatului Mureș (Murăș)/Maros sunt deosebit de bogate în informații. Din această dieceză au plecat, la vestea apropierei frontului, 26 de pastori din cei 47. S-au creat pagube deosebit de mari în bibliotecile, arhivele eclesiastice și școlare, multe clădiri și bunuri au fost vandalizate și păgubite ba de civili români, ba urmare a loviturilor de schije și proiectile. Aici putem aminti două cazuri, care ies în evidență. Astfel, în comuna Tirimia/Nagyteremi – conform surselor de arhivă – toți

enoriașii cu vârsta cuprinsă între 14 și 60 de ani au fost închiși în beciuri, iar în timp ce erau captivi, în localitate s-au vandalizat biserica, școala, clădirile parohiei. În raza comunei Toldal/Toldalag s-au purtat lupte grele, timp de 11 zile, între trupele sovietice și germane, timp în care pastorul reformat József Veress Győri, soția sa și băiețelul lor de doar cinci luni erau refugiați în beciul parohiei. Într-o noapte, soldați sovietici beți l-au bătut crunt, cu patul puștii, pe pastor, iar pe soția sa au violat-o, în vâzul soțului; apoi pastorul József Veress Győri a fost internat în lagărul de la Târgu Jiu, de unde în noaptea de 31 decembrie 1944 a evadat cu succes, împreună cu colegul său, pastorul György Szilveszter, de la Șilea Nirajului/Nyárádselye.

În cadrul protopopiatului Șieul-Mare/Nagysajó, 13 din cei 17 pastori reformați au părăsit locurile de slujire. La fel, ca urmare a măsurilor impuse, au plecat și enoriașii din localitățile Șieu/Nagysajó, Sărata/Sófalva și Tonciu/Tancs, care, asemenea pastorilor plecați, la întoarcere și-au găsit gospodăriile prădate, ba au și fost amenințați vreme de luni întregi, cu confiscarea averii, cu internarea și deportarea. Izvoarele diecezei ne arată că rechizițiile au cauzat pierderi importante în șeptelul de animale al enoriașilor, în schimb trupele aflate în trecere s-au comportat, în general, omenește cu populația civilă. Sursele ne arată că, „exceptând unele incidente minore, în general populația de etnie română s-a comportat frățeste cu enoriașii reformați”, dar în schimb, „elemente șovine, sosite din alte părți, precum și jandarmii sosiți” au cauzat multe suferințe și maltratări, îndeosebi la Sărmașu/Nagysármás, unde atrocitățile au făcut și victime omenești.

În dieceza Orbai/Orbai situația de după 23 august 1944 era dominată de incertitudini: poșta nu funcționa, astfel mesajele, scrisorile, adresele, referitoare la măsurile care urmau să fie implementate, trimise de la Cluj de către conducerea centrală a eparhiei, nu soseau, așa că pastorii, curatorii și enoriașii din zonă urmau să decidă pe cont propriu, din proprie inițiativă, ce aveau să facă. Spre norocul lor, practic a întregului protopopiat, doar 3 din cei 22 de pastori au părăsit locurile de slujbă, iar trupele sovietice au trecut prin zonă destul de repede, fără a săvârși acte de violență. Ca și în cazul comunității din Viștea/Magyarvista, din dieceza Călata/Kalotaszeg, am găsit și în sursele protopopiatului Orbai însemnări conform cărora, contrar propagandei antisovietice, în toată dieceza nici clădirile bisericești, nici pastorii și nici enoriașii nu au avut de suferit, iar slujbele s-au ținut regulat, mai puțin în parohiile, de unde pastorii s-au refugiat. În trei localități cu populație mixtă – Covasna/Kovászna, Zăbala/Zabola și Zagon/Zágon – s-au

iscat unele tensiuni și atrocități interetnice, izolate, mai ales în ceea ce privește avutul forestier și agricol, pe fondul unor tensiuni asemănătoare, din toamna anului 1940, când persoane de etnie maghiară s-au purtat urât cu concitadinii/consătenii români.

În cadrul protopopiatului Șepși/Sepsi, șapte pastori au părăsit locul de slujire, dar marea majoritate a preoțimii s-a retras doar în împrejurimi, în locuri mai ferite de trecerea frontului. Majoritatea covârșitoare a enoriașilor a rămas la casele lor, astfel au fost evitate jafurile. Din sursele de arhivă, identificate și prelucrate până acum, reiese faptul că o problemă majoră a fost creată de tensiunile și divergențele dintre unii enoriași, care refuzau întoarcerea pastorilor, plecați în timpul trecerii frontului. Astfel de cazuri sunt documentate în orașul Sfântu Gheorghe/Sepsiszentgyörgy și în satele Fotoș/Fotosmartonos, respectiv, Micfalău/Mikóújfalú, tensiuni aplanate cu oarecare greutate. În privința pierderilor materiale, izvoarele ne arată faptul că cele mai mari pagube s-au produs la produsele agricole, precum și la biserica reformată din Dobolii de Jos/Aldoboly, lovită de mai multe proiectile în timpul luptelor din raza satului.

În cadrul protopopiatului Sic/Szék situația oglindită în izvoare era cu totul alta. Protopopul – locuitor – János Cseterky a făcut eforturi deosebite pentru a documenta în cele mai mici detalii cele petrecute. Din sursele lui, precum și a altor pastori, reiese faptul că în această dieceză – aflată într-o zonă cu populație mixtă, cu majoritate românească – s-au petrecut atrocități antimaghiare în lanț. Conform izvoarelor, odată cu trecerea lor, trupele sovietice, exceptând unele scăpări, s-au purtat, în general, omenește; în schimb după plecarea sovieticilor, furia antimaghiară, venită din partea jandarmeriei și unei părți a populației române, a terorizat luni de-a rândul populația maghiară prin bătăi, jafuri, alungări, arestări, omoruri, confiscări și distrugeri de bunuri bisericești și personale, profanări de biserici și lăcașuri de cult etc. Într-unul dintre rapoartele sale, protopopul János Cseterky n-a trecut sub tăcere nici cauza atrocităților suferite de enoriașii reformați din localitatea Feldioara/Melegföldvár (jud. Cluj). Astfel, în toamna anului 1944, pastorul reformat din localitate s-a deplasat, împreună cu un grup de tineri, în satul vecin Cătina/Katona, unde l-au maltratat pe părintele ortodox, drept urmare, cu câțva timp mai târziu, enoriașii români s-au răzbunat.

Din sursele – destul de rare – ale diecezei Sălaj-Solnoc/Szilágyszolnok, am putut afla că în toamna anului 1944, 12 pastori reformați s-au refugiat, iar în cursul primăverii anului 1945 s-au reîntors 6. Au fost și câțiva preoți reformați internați, vreme de câteva

luni. Pagube materiale însemnate nu s-au înregistrat, în schimb se evidențiază cazul pastorului reformat de la Trăznea/Ördöghút. Astfel, în toamna anului 1944, părintele Lajos Kiss își efectua serviciul militar, în urma ordinului de chemare, în armata maghiară. După liberare însă, populația română din sat i-a împiedicat reîntoarcerea în sânul parohiei reformate. Este cât se poate de evident faptul că populația română din Trăznea nu a uitat, nici nu avea cum să uite, masacrul din ziua de 9 septembrie 1940, când militari maghiari (honvezi) au ucis 93 (după alte surse 86) de etnici români, printre care și câțiva evrei. Neavând altă soluție, pastorul Lajos Kiss a slujit câteva luni la Zaláu, după care a emigrat în Ungaria. Din izvoarele examinate putem deduce faptul că sentimentele negative ale românilor față de maghiari erau atât de puternice încât nici pastorul detașat la Trăznea, Gyula Kalló, nu și-a putut ocupa postul deoarece a fost amenințat: „aici să nu mai calce preot maghiar, pentru că va fi omorât”.

Enoriașii din dieceza Odorheiu/Udvarhely, în toamna anului 1944, s-au trezit în aceeași situație, ca și cei din zona mai estică a Ținutului Secuiesc: lipsă de informații, nesiguranță, confuzie, zvonuri înspăimântătoare. Autoritățile maghiare au emis, în ziua de 8 septembrie, ordin de evacuare, în urma căruia o mare parte dintre enoriași au luat calea refugiului. De asemenea, 23 de pastori au plecat, temporar, enoriașii rămași acasă întâmpinând mari greutăți în ținerea slujbelor. Din sursele ecleziastice am mai aflat că enoriașii plecați și-au dat seama destul de repede că continuarea drumului nu are nici un sens, ca atare s-au întors la casele lor, nesuferind pagube însemnate. Totodată izvoarele arată că – aidoma cazurilor menționate în protopopiatele Călata/Kalotaszeg și Orbai – și în această dieceză au fost exemple când militari sovietici, contrar tuturor zvonurilor, s-au purtat omenește, ba chiar au luat parte la slujbele reformate. Cu toate acestea, o parte dintre parohii au suferit pierderi materiale.

Referitor la pierderile umane, per ansamblu, sursele ecleziastice arată că proporția enoriașilor care în primul an de la sfârșitul războiului, adică în cursul anului 1946, încă mai lipseau de la casele lor (prizonieri de război și civili internați, dispăruți sau/și cei cu situație neclară) era în general de 3–6% din totalul sufletelor pe parohie/congregație. Putem admite că, raportat la numărul total de 424.592 de suflete, câte însuma toată Eparhia Reformată din Transilvania la începutul anului 1944, numărul total al celor care mai lipseau în anul 1946, la nivel de eparhie, se cifra la circa 13.000–26.000 de persoane.

Capitolul al 6-lea al lucrării de față conține concluziile noastre. Astfel, în cadrul cercetării am identificat și prelucrat – parțial – sursele ecleziastice care reflectă evenimentele petrecute și documentate în cadrul Eparhiei Reformate din Transilvania, axându-ne doar pe perioada războiului din anii 1944-1945, cu efectele ei până în anul 1946, pe consecințele acestuia privind pagubele suferite de parohii, de către enoriași, cu un accent deosebit pe impactul asupra destinelor individuale și comunitare.

Sursele examinate și valorificate reflectă perioada din toamna anului 1944 până în 1946, perioadă în care toate parohiile din întreaga eparhie au resimțit impactul războiului. În această perioadă dificilă, tensiunile etnice și atrocitățile antiromânești, din toamna anului 1940, suferite atunci de românii din Transilvania de Nord și de maghiarii din Transilvania de Sud, au fost din nou exacerbate, iar începând cu toamna anului 1944 maghiarii au fost victimele acestor tensiuni în întreaga Transilvanie.

Din conținutul izvoarelor arhivistice studiate se poate observa faptul că, atât la nivel eparhial, central, cel protopopial, cât și cel local, atenția creatorilor și a semnatărilor acestor documente studiate s-a concentrat asupra problemelor legate de funcționarea și misiunea Bisericii, asupra pierderilor materiale, asupra sorții pastorilor și a dascălilor, în timp ce soarta credincioșilor, a oamenilor de rând, a primit mult mai puțină atenție.

Din păcate, fie în anul 1945, când războiul deja trecuse, fie ani mai târziu, când a trecut suficient timp pentru a face bilanțul destinelor umane, nu mulți pastori și nu multe presbiterii au făcut efortul de a deschide o anchetă cât mai detaliată în rândul credincioșilor, în perspectiva stabilirii unei imagini cât mai clare despre soarta acestora, prinși în iadul războiului.

Ținând cont de toate acestea, sursele descoperite și examinate până în prezent nu ne permit încă formarea unei imagini complete și detaliate a impactului războiului asupra întregii Eparhii Reformate din Transilvania. Pentru a clarifica imaginea destul de eclectică trebuie să continuăm cercetarea de bază, acoperind fiecare parohie din întregul Ținut Secuiesc.

Totuși, în pofida tuturor carențelor, putem concluziona unele aspecte esențiale. Astfel, în toamna anului 1944, după evacuarea autorităților civile și militare maghiare din Transilvania de Nord, comunitatea maghiară – alături de familiile și pastorii lor – a rămas complet lipsită de apărare, devenind extrem de vulnerabilă în fața trecerii trupelor maghiare, germane, sovietice și române. În haosul războiului, credincioșii au fost supuși

la atrocități, acte de vandalism militar și civil, jafuri, umilințe, maltratări, arestări, violuri, crime, internări și deportări.

Izvoarele ecleziastice cercetate reflectă și evoluția relațiilor dintre clerici și enoriași, interacțiunile dintre populația civilă maghiară și cea română, precum și relațiile dintre autoritățile militare și civile românești și sovietice și comunitatea maghiară. Există numeroase exemple de parohii care au traversat această perioadă cu pagube minime, datorită pastorilor care au rămas alături de enoriași și au gestionat cu înțelepciune situația. Pe de altă parte, multe alte parohii și comunități, rămase temporar fără pastori, au suferit pierderi materiale semnificative. Există, de asemenea, cazuri în care pastorii au rămas, asumându-și riscurile umilințelor, maltratărilor și jafurilor, dar fără să-și părăsească enoriașii.

Un alt aspect important este modul în care administratorii/curatorii și presbiterii comunităților rămase fără pastor au încercat să protejeze și să salveze, pe cât le-a fost posibil, patrimoniul bisericesc. În multe cazuri, enoriașii și-au reprimis cu căldură pastorii reveniți din refugiu sau captivitate, dar au existat și situații în care aceștia s-au opus reînțoarcerii preoților care plecaseră în toamna anului 1944.

Lucrarea de față documentează și modul în care prizonierii maghiari, transportați prin Transilvania către lagărele din România și URSS, au cerut ajutor, precum și eforturile oficialilor bisericii reformate – la nivel central, regional și local – de a-i sprijini, măcar prin transmiterea mesajelor lor.

Mai multe dintre sursele de arhivă studiate includ și situații, liste întocmite de pastori cu numele celor care au plecat pe front, a celor căzuți în luptă și celor luați prizonieri, aceste însemnări fiind deosebit de valoroase din perspectiva omului, al enoriașului de rând. De asemenea, în foarte multe cazuri sunt consemnate și pierderile arhivistice și ale obiectelor sacre, fie distruse, fie pierdute în timpul trecerii frontului sau ulterior. Totuși, există și relatări despre cazuri fericite, în care bunurile bisericești au fost salvate de la distrugere. Astfel, prin cercetarea făcută, putem oferi o imagine destul de cuprinzătoare asupra vieții parohiilor, a preoților, a enoriașilor, precum și a întregii Eparhii Reformate din Transilvania pentru perioada analizată.

În fine, în cadrul Capitolului al 7-lea publicăm o selecție de surse de arhivă, incluzând 34 de izvoare – din sutele care vor fi publicate, în premieră, în viitorul apropiat

–, ca de pildă corespondența între preoți parohi, protopopi, episcopi, curatori, părinți și aparținători ai celor dispăruți, rapoarte anuale pastorale, protopopiale, episcopale etc.

Capitolul al 8-lea conține toate sursele folosite în cadrul elborării lucrării de față.

Această disertație reprezintă astfel un prim pas în valorificarea surselor arhivistice ale Eparhiei Reformate din Transilvania, pentru perioada 1944–1945, neexplorate până acum.